

**М.В. ГЛАДІЙ, доктор економічних наук,
академік НААН**
**Ю.Я. ЛУЗАН, доктор економічних наук,
доцент, член-кореспондент НААН**

Аграрні трансформації та селянські господарства в системі продовольчої безпеки України

Мета статті - виділити основні етапи та визначити результативність ринкових трансформацій аграрного сектору економіки за роки незалежності України, обґрунтувати необхідність удосконалення державного регулювання аграрного ринку, зокрема щодо створення рівних конкурентних передумов для розвитку всіх типів суб'єктів господарювання, визначити роль і місце селянських господарств у системі продовольчої безпеки України.

Методика дослідження. Використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання: логічний - для визначення соціально-економічних тенденцій; економіко-математичний, статистичний та порівняльний - для аналітичних розрахунків; системного підходу - з метою обґрунтування пропозицій з удосконалення регулювання ситуаційних змін в аграрній економіці; монографічний - для опрацювання фахових публікацій із зазначеної тематики.

Результати дослідження. Узагальнено процеси та результативність ринкових трансформацій аграрного сектору економіки України, визначено позитивні та негативні тенденції, доведено важливість функціонування селянських господарств у системі агропромислової діяльності, їх роль і місце у продовольчому забезпеченні населення та розвитку сільських територій. Обґрунтовано шляхи створення рівних конкурентних передумов для ефективного розвитку суб'єктів всіх форм господарювання, необхідність зміни акцентів застосування ринкових механізмів регулювання ситуаційних змін на сучасному етапі розвитку аграрної сфери України.

Елементи наукової новизни. Дістали подальшого розвитку шляхи удосконалення державної аграрної політики, визначено необхідність збільшення уваги держави до підтримки розвитку дрібних виробників, зокрема селянських господарств, збереження природного ресурсу земель сільськогосподарського призначення, вирішення соціально-економічних проблем села, коригування структурної політики в системі агропромислової діяльності.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути враховані при підготовці окремих проєктів законодавчих актів, поглибленні наукових досліджень, у навчальному процесі, в практичній діяльності органів державного управління, самоврядування та учасників аграрного ринку. Табл.: 5. Рис.: 2. Бібліогр.: 26.

Ключові слова: аграрний сектор; селянські господарства; аграрний ринок; ринкові трансформації; землекористування; продовольча безпека.

Гладій Михайло Васильович - доктор економічних наук, академік НААН, перший віце-президент Національної академії аграрних наук України (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Лузан Юрій Якович - доктор економічних наук, доцент, член-кореспондент НААН, радник Президії Національної академії аграрних наук України, радник дирекції Інституту продовольчих ресурсів НААН (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Постановка проблеми. У сучасному розвитку національної економіки важливу роль відіграє аграрний сектор, який за останні роки став однією із головних бюджетоформуючих та експортних галузей держави. Завдяки активізації ринкових перетворень, починаючи з 2000 р. в аграрному секторі вдалося уникнути поширення більшості кри-

зових ситуацій, суттєво наростити обсяги виробництва продукції сільськогосподарства, стабілізувати виробництво продукції харчової промисловості та підвищити ефективність агропромислової діяльності.

Господарства населення (далі селянські господарства) - це специфічна сфера діяльності, що має важливе значення для системи продовольчої безпеки держави та трудової зайнятості населення.

Різні аналітичні оцінки сучасної ситуації в аграрному секторі України та порівняльні характеристики із розвиненими країнами світу, враховуючи наявність робочої сили, високу природну родючість ґрунтів, кліматичні, географічні та інші переваги вказують на значні потенційні можливості аграрного сектору економіки України, в тому числі й у діяльності селянських господарств.

Дослідження підтверджують, що основні причини такого стану знаходяться переважно в площині державної аграрної політики, яка поки що має розбалансований та незавершений характер.

Розбалансованість функціонування аграрного сектору України насамперед полягає у недосягненні рівноваги попиту і пропозиції на вітчизняному продовольчому ринку, відсутності умов раціонального поєднання діяльності велико- і дрібнотоварних виробників, збалансованого розвитку галузей рослинництва та тваринництва, між сировинними зонами й харчовою промисловістю, у незбалансуванні потреб та забезпечення ресурсами агропромислової діяльності тощо.

Незавершеність і недосконалість державної аграрної політики полягає у штучному затягуванні завершення земельної реформи як базової складової ринкових трансформацій в аграрній сфері, відсутності запобіжників від нестабільного й безсистемного застосування державної підтримки, оподаткування, кредитування, страхування та інших ринкових механізмів державного регулювання агропромислової діяльності.

Незадовільна ситуація із формуванням інституціональних засад для позитивних змін в аграрному секторі економіки та розвитку сільських територій потребують підготовки науково обґрунтованих пропозицій для органів державної влади з метою створення сприятливих умов розвитку аграрної сфери, зокрема селянських та інших дрібних господарств, як важливого чинника продовольчої безпеки України. Така ситуація вимагає поглиблення теоретичних і прикладних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значним виявився внесок у дослідження проблем та підготовку науково обґрунтованих ринкових механізмів з метою створення сприятливих умов для конкурентного розвитку аграрного сектору економіки і сільських територій України таких відомих вчених, як: В.Г. Андрійчук [1, 2],

О.М. Бородіна [3, 15], Я.М. Гадзало [4, 14, 16], П.І. Гайдуцький [5, 6], В.М. Жук [8, 9], М.Ф. Кропивко [11], М.М. Кропивко [10], Ю.О. Лупенко [12], М.Й. Малік [17], В.Я. Месель-Веселяк [13], П.Т. Саблук [18, 19], І.В. Прокопа [15], М.М. Федоров [13, 20], М.А. Хвесик [22], О.В. Ходаківська [12, 23], О.Г. Шпикуляк [17, 24], О.М. Шпичак [25, 26] та ін.

В основу наукового обґрунтування та концептуального бачення реформування аграрного сектору економіки вітчизняними вченими-аграрниками були покладені класичні теорії ринкової економіки з використанням узагальненого світового досвіду ринкового розвитку, врахування особливостей перехідного періоду від планової до ринкової економіки, оцінок сучасного стану агропродовольчої системи та менталітет сільських жителів України.

Напрацювання вчених лягли в основу формування основних засад державної аграрної політики, створення системного законодавчого забезпечення для сталого розвитку аграрного сектору та сільських територій.

Проте за роки незалежної України не всі проблемні питання ринкових трансформацій в аграрному секторі вдалося вирішити, зокрема в питаннях розбудови досконалого конкурентного середовища та розвитку сільських територій. З'являються нові негативні тенденції, які потребують пошуку принципово нових механізмів державного регулювання. Така ситуація вимагає продовження наукових досліджень.

Мета статті - виділити основні етапи та визначити результативність ринкових трансформацій аграрного сектору економіки за роки незалежності України, обґрунтувати необхідність удосконалення державного регулювання аграрного ринку, зокрема щодо створення рівних конкурентних передумов для розвитку всіх типів суб'єктів господарювання, визначити роль і місце селянських господарств у системі продовольчої безпеки України.

Виклад основних результатів дослідження. Аграрний сектор економіки за період незалежності України пройшов складний шлях, який умовно можна поділити на три етапи ринкових перетворень. Цей шлях вимагає поглибленого аналізу й обґрунтування оцінок для отримання об'єктивних висновків, щоб виправити окремі помилки та не допустити наступних.

Найбільш напруженим був етап усвідомлення та започаткування ринкових трансформацій, який в основному відбувся упродовж перших 10 років державотворення.

Вченими-економістами НААН у цей період було науково обґрунтовано основні напрями реформування аграрного сектору. Насамперед було запропоновано шляхи реформування відносин власності, зокрема власності на землю, як базової складової ринкового реформування аграрної економіки. Окреслено застосування комплексу важелів регулювання аграрного ринку та механізмів створення принципово нових організаційно-правових форм суб'єктів господарювання ринкового змісту.

Проте більшість політиків, що на той час працювали у парламенті, не сприймали приватну власність на землі сільськогосподарського призначення та інші засоби виробництва, блокували законодавче утвердження інших складових ринкового реформування.

За такої ситуації аграрний сектор економіки почав суттєво відставати від ринкових перетворень, які відбувалися в інших секторах економіки - фінансово-кредитний сектор, сфера виробництва і постачання ресурсів для сільського господарства, сфера заготівель, зберігання і торгівлі, організація експортно-імпортової діяльності і т.ін.[19].

Виникли протиріччя між формами власності, було порушено еквівалентні міжгалузеві товарообмінні відносини не на користь сільського господарства, прогресували бартерні операції, взаємозаліки, зростали неплатежі, до загрозливих обсягів накопичилися податкові зобов'язання сільгоспвиробників перед державним бюджетом та до Пенсійного фонду, заборгованостей з виплати заробітної плати найманим працівникам, поширювалися зловживання, масове вирізання сільськогосподарських тварин і птиці, значні площі сільськогосподарських земель неефективно або взагалі не використовувалися тощо.

Як наслідок, за даними державних статистичних досліджень, сільськогосподарські підприємства у 1999 р. порівняно із 1990-м більше ніж на 70 % скоротили обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, рівень збитковості господарської їх діяльності перевищив 22 %. Ці та інші тенденції спричинили соціальну напругу на селі та в суспільстві, унеможливили відтворювальні процеси виробництва продовольчих товарів,

взагалі поставили аграрний сектор економіки держави на межу банкрутства, до критичної межі була знижена продовольча безпека держави.

За вказаний період калорійність середньодобового споживання населенням продуктів харчування зменшилася від 3597 до 2505 Ккал, або на 30,4 %, а річне споживання таких основних видів продуктів харчування, як м'ясо, молоко, яйця, фрукти і ягоди, виноград та риба - на 52-39 %.

При існуючому критично низькому рівні продовольчої безпеки держави основним стабілізуючим чинником виступали селянські господарства. У згаданому секторі господарювання за цей період спостерігалася стабільність та певна диверсифікація виробництва продукції сільського господарства відповідно до потреб ринку, а їхня питома вага в загальних обсягах виробництва по державі зросла від 31 до 61 %, тобто у 2 рази.

Такі тенденції вже тоді були свідченням антикризової стійкості функціонування селянських господарств, яка базувалася виключно на приватній власності та приватній ініціативі.

Варто зазначити, що селянські господарства, діяльність яких і на сьогодні в основному не охоплена різними видами державної підтримки, незважаючи на суттєве погіршення демографічного стану та велику трудову міграцію, продовжують залишатися важливими виробником продовольчих ресурсів у державі.

Наявність у кінці 90-х років минулого століття таких катастрофічних тенденцій вимагали від держави термінового здійснення радикальних заходів для підвищення рівня продовольчої безпеки, вирішення інших проблем сільського розвитку, що неможливо було забезпечити без прискореного ринкового реформування аграрного сектору економіки.

Враховуючи тодішню політичну неспроможність Верховної Ради України до законодавчого забезпечення просування ринкового аграрного реформування, Президент України та Кабінет Міністрів України, користуючись тимчасовим розширенням конституційних владних повноважень, своїми нормативними актами (указами і декретами) надавали можливість продовжувати ринкові перетворення.

Це дозволило на базі 11,9 тис. колективних сільськогосподарських підприємств протягом 2000-2009 рр. створити 57,2 тис.

нових, ринкового типу юридичних суб'єктів господарювання поряд із функціонуючими 4,6 млн особистих селянських господарств,

що в основному формували систему організації сільськогосподарської діяльності (табл. 1).

1. Кількість діючих суб'єктів господарювання у сільському господарстві, створених у результаті ринкових трансформацій станом на 1 липня 2009 року

Види с.-г. підприємств за формами господарювання	Усього, од.	До загальної кількості, %
Фермерські господарства	42101	73,3
Господарські товариства різних форм	7819	13,7
Виробничі кооперативи	1001	1,7
Приватні підприємства	4333	7,6
Підприємства інших форм господарювання	1553	2,7
Державні підприємства	345	0,6
Усього юридичних різного типу господарюючих суб'єктів	57152	100
Крім того, кількість особистих селянських господарств	4,612 млн од.	X

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України. Статистичний збірник. 2009 р.

За безпосередньої участі аграрної науки продовжувалося активне напрацювання законодавчої і нормативної бази по всіх напрямках формування сучасної агропродовольчої системи. Цей період протягом 2000-2010 рр. можна умовно окреслити як наступний та найбільш активний етап ринкових трансформацій аграрного сектору економіки.

На цьому етапі з метою створення сприятливих умов для конкурентного розвитку аграрного підприємництва та системної розбудови інституцій аграрного ринку було прийнято понад 150 спеціальних законів. Це передусім такі базові законодавчі акти: новий Земельний кодекс України; запровадження стимулюючої системи оподаткування; Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», який визначав механізми державного регулювання аграрного ринку, розвиток системи кредитування і страхування аграрних ризиків, створення Аграрного фонду як інструменту для здійснення фінансових і товарних інтервенцій з метою цінової стабілізації на ринку продовольства, формування системи біржової торгівлі; підтримки розвитку садівництва, ягідництва, виноградарства і хмелярства та цілий ряд інших.

Для розблокування платежів державою було врегульовано ситуацію із переважно штучно накопиченими боргами сільгоспвиробників перед Державним бюджетом України та Пенсійним фондом України шляхом їх часткового списання або реструктуризації.

За згаданий період було також прийнято ряд важливих спеціальних Державних програм соціально-економічного розвитку аграрної сфери. Зокрема: розвитку українського села на період до 2015 року; розвитку селе-

кції в тваринництві; створення оптових продовольчих ринків; розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації; розвитку дорадництва; розвитку рибництва, розвитку сільгосмашинобудування та ін.

У цей період Україна стала членом СОТ та багатьох інших міжнародних організацій аграрного спрямування, що спонукало державні інституції запроваджувати визначені світовим співтовариством основні правила ринкових відносин.

Почали використовуватися ефективні механізми державної підтримки розвитку тваринництва в селянських господарствах шляхом застосування дотацій на молоко і м'ясо, реалізоване ними на переробні підприємства, стимулювання закупівлі селянами племінного молодняка та утримання маточного поголів'я великої рогатої худоби, осіменіння тварин, підтримка розвитку заготівельної кооперації, кредитних спілок та інших ринкових інституцій.

При цьому особливо важливо, що створення спеціального законодавства відбувалося в рамках, визначених Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», який вимагав від законодавців дотримання принципів і пріоритетів, комплексності, системності та послідовності законодавчого процесу, врахування визначених обмежень і стимулів.

У цілому можна стверджувати, що на даному етапі державна аграрна політика шляхом прийняття базових спеціальних законів, як інструментів її реалізації, отримала свої стратегічні контури. Загалом були створені передумови для якісного продовження ринкового реформування у важливому народногосподарському комплексі [7].

Зазначену тезу підтверджує активна розбудова збалансованої системи агропродовольчого ринку України. Послідовно реалізуючи вимоги державної аграрної політики було завершено приватизацію підприємств харчової і переробної промисловості з дотриманням вимоги одержання контрольних пакетів акцій сільгоспвиробниками. За даними державних статистичних досліджень, поряд з активним функціонуванням селянських господарств було створено й функціонувало різного ринкового типу приватних сільгосппідприємств з обробітком земель на площах до 50 га - 26,4 тис. одиниць, або 56% від їх загальної кількості, на площах від 50 до 500 га - ще 12,1 тис. господарств, або додатково 25,6 %.

Загалом частка підприємств з обробітком земель до 500 га становила 81,6 % від усієї їх кількості, які разом із селянськими господарствами уже досягли критичної маси сільгоспвиробників у системі виробництва продукції сільського господарства, діяльність яких була спрямована насамперед на забезпечення потреб внутрішнього продовольчого ринку.

Разом із тим в аграрному секторі економіки та сільських територіях залишалися невирішеними цілий ряд соціально-економічних проблем, почали прогресувати нові негативні явища.

Особливо це стосується вирішення проблем створення рівних конкурентних умов для функціонування всіх учасників ринку, удосконалення механізмів державного регулювання соціально-демографічних процесів на селі, створення умов для зростання трудової зайнятості сільського населення, зростання ролі людського (селянського) фактора в підвищенні результативності агропромислової діяльності, подолання безробіття, вирішення проблем охорони земель і збереження природної родючості ґрунтів, раціонального використання інших природних ресурсів, поліпшення екології та ін.

Ситуативні зміни негативного характеру в аграрному секторі економіки та погіршення соціально-економічного й екологічного стану на сільських територіях протягом останнього періоду вимагали від державних інституцій постійного удосконалення державної аграрної політики.

Однак за період 2010-2020 рр. для отримання позитивних змін у зазначених проце-

сах практично не було прийнято жодного системного законодавчого акта.

Навпаки, за останні роки було внесено багато недостатньо обґрунтованих змін до земельного законодавства, зруйновано стимулюючу систему оподаткування сільгоспвиробників, відстежувалося постійне ігнорування законодавчих вимог щодо бюджетної підтримки аграрного сектору, блокування розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та біржової торгівлі, прогресування монополізму на аграрному ринку, згортання вільної конкуренції та цілий ряд інших негативних тенденцій, які внесли швидше хаос до і так недосконалої та недовершеної аграрної політики.

За великим рахунком, це стало одним з основних наслідків того, що вже п'ять років, як припинив свою дію Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Така ситуація на сучасному етапі взагалі призвела до невизначеності тактики і стратегії держави у розвитку однієї з найважливіших сфер її суспільно-економічного життя.

У цих реаліях часто відслідковуються намагання просування суб'єктивного бачення державної політики щодо аграрної сфери. Часта зміна керівників центральних органів виконавчої влади, що при відсутності державної стратегії, визначеної законодавством, отримано ситуацію коли, що не новий міністр - то своя аграрна політика, що не політик - то своє бачення сільського розвитку.

Крім того, недотримання визначеного законодавством принципу стабільності статусу державних секретарів, часта зміна робочих апаратів центральних органів виконавчої влади, взагалі ліквідація Міністерства аграрної політики та продовольства України стали однією з основних причин втрати логічної послідовності удосконалення державної стратегії і тактики розвитку аграрного сектору та сільських територій.

Яскравим прикладом таких суперечливих дій державних інституцій слугує відміна стимулюючої системи оподаткування сільгоспвиробників фіксованим сільськогосподарським податком, де прозорою базою виступали зведені нормативи на 1 га для сплати єдиним внеском практично всіх видів податків, а також акумуляція сум нарахованого ПДВ у сільгосппідприємствах, які не спрямовувалися до державного бюджету, а залишалися у їх розпорядженні у вигляді не-

прямої державної фінансової підтримки. Така система оподаткування працювала в автоматичному, спрощеному та прозорому режимі, без будь-якого втручання бюрократичного апарату. Але важливим при цьому було те, що аграрний сектор при такому, з однієї сторони, ніби пільговому оподаткуванні став однією з головних бюджетоутворюючих галузей національної економіки.

На зміну діючої системи оподаткування ПДВ на сьогодні сплачені сільгоспвиробниками кошти ПДВ акумулюються в державному бюджеті й використовуються як джерело для компенсації (повернення) сум ПДВ обмеженій кількості експортерів сільськогосподарської продукції. Таким чином непряма фінансова підтримка, яка надавалася всім без винятку сільгоспвиробникам, сьогодні надається лише окремим суб'єктам експортної діяльності, які в основному й монополізували згадану сферу.

Відсутність нового закону про державну аграрну політику, який в частині земельних відносин теж визначав би принципи та загальну концепцію їх державного регулювання, зокрема врахування розбудови цілісної інфраструктури ринку земель сільськогосподарського призначення, необхідність налагодження обліку земель та наповнення Державного земельного кадастру необхідною ринковою інформацією, створення системи земельно-іпотечного кредитування, цінового і податкового регулювання земельних трансакцій, визначення механізмів капіталізації земель, розширення повноважень територіальних громад у регулюванні земельних відносин, які краще володіють ситуацією та соціально-економічні потреби на відповідних територіях, питання з удосконалення механізмів охорони земель і збереження родючості ґрунтів та інші, сьогодні зняло б напругу навколо закону про ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення.

При цьому, об'єктивним та визначальним соціально-економічним фактором залишається те, що на сьогодні виважене регулювання земельних відносин, пріоритетна підтримка дрібних сільгоспвиробників ще зможе зберегти українське село, розширення трудової зайнятості, зберегти селянина – носія культурних національних традицій та одночасно важливого виробника продовольчих ресурсів у державі [15].

До цього слід віднести ситуацію, за якої відсутність норми законодавства з регулю-

вання обсягів оренди земель, безконтрольного отримання окремими суб'єктами ринку корпоративних прав на сільгоспідприємства, недостатність державних заходів з унеможливлення рейдерських захоплень земельних ділянок та ігнорування інших законодавчих вимог протягом останніх років уже призвели до прискореної концентрації земель в окремих користувачів.

Варто зазначити, що, за різними оцінками, прийнятий нещодавно закон про ринковий обіг земель теж має не зовсім ідеальний характер. Зокрема, запроваджені недостатньо обґрунтовані обмеження концентрації земель сільськогосподарського призначення (до 10,0 тис. га) у власності однієї особи та взагалі відсутність визначених законодавством обмежень обсягів їх оренди не співвідносяться з діючими правилами в жодній країні Євросоюзу, до якого Україна намагається інтегруватися. Згадана норма якраз і слугує основною причиною негативного сприйняття цього закону в аграрному середовищі. У країнах Євросоюзу мабуть не можна знайти фермера, який користується землями на площі понад 10,0 тис. га. Таке державне регулювання земельних відносин в Україні відкриває реальні передумови, або «щілини» для подальшого утвердження монопольної діяльності у базовому ланцюжку продовольчого забезпечення, блокуватиме конкуренцію на аграрному ринку та спричинятиме в наступному продовження згортання діяльності дрібних сільгоспвиробників, обслуговуючої кооперації та інших складових ринкової інфраструктури. Наявні тенденції підтверджуються даними Державної служби статистики України. Кількість сільгоспідприємств, які використовували земельні ресурси у 2018 р. порівняно з 2009 р. уже зменшилася на 18,8 %, у тому числі господарств із землекористуванням до 500 га на 16,0%. За цей період кількість фермерських господарств зменшилася майже на 20 %. Згортається сільськогосподарська обслуговуюча кооперація, практично паралізована біржова торгівля, страхування аграрних ризиків та інші складові ринкових відносин. Такі тенденції вказують на погіршення конкурентного середовища в сільському господарстві.

Останнім часом суспільству все більше нав'язується думка, що велика концентрація земель в одного виробника має значні переваги перед дрібними і середніми господарствами.

На перший погляд ніби й так. Великі агрохолдинги на відміну від селянських господарств та інших дрібних виробників використовуючи кращі можливості доступу до фінансових та інших ресурсів, дійсно забезпечують протягом останніх років підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби та птиці.

Але при цьому, за даними статистики, у 2018 р. селянськими господарствами на 1 га сільськогосподарських угідь вироблено сільськогосподарської продукції в обсязі 7,1 тис. грн, тоді як сільгосп підприємствами - 7,6 тис. грн, що майже однаково при непорівнянному ресурсному забезпеченні.

Крім того, великі сільгоспвиробники, як правило, забезпечують зростання врожайності сільгоспкультур за рахунок запровадження сучасних інтенсивних технологій, що при ігноруванні заходів з відновлення природної родючості земель є короткотерміновим явищем.

Також слід загострити увагу на ряді інших негативних тенденцій «корпоратизації» агропромислової діяльності. Наприклад, природа створення та функціонування агрохолдингів передбачає критичний вплив на управління господарською діяльністю десятків, а в окремих випадках сотень і більше сільськогосподарських, переробних й інших підприємств та організацій, використовуючи корпоративні права власності через контрольні пакети акцій (паїв, часток, обсягів оренди та ін.) у частці їхніх капіталів, які концентруються в акціонерних холдингових компаніях.

Особливість такого впливу холдингових компаній на господарську діяльність сільськогосподарських та інших підприємств полягає в тому, що вони продовжують функціонувати, як правило, у вигляді окремих самостійних юридичних осіб, формально не будучи членами будь-яких господарських об'єднань, визначених законодавством України. Це виключає холдингові угруповання, як неформальні господарські об'єднання від антимонопольного та податкового регулювання.

Такі аргументи в розвинених країнах ринкової економіки, а також раніше і в Україні були причиною заборони діяльності холдингових компаній в агропромисловій сфері. Але з прийняттям у 2003 р. Господарського кодексу України така заборона була проігнорована.

Як наслідок, за даними державної служби статистики у 2018 р. в Україні уже діяло 180

великих аграрних компаній із середніми обсягами землекористування такого одного господарства понад 22 тис. гектарів, або разом майже 4 млн га. А з урахуванням корпоративного впливу «материнських» акціонерних холдингових компаній на інші сільгосп підприємства з кожним роком дедалі більше розширюється їх монопольний вплив на функціонування вітчизняного сільського господарства та харчової промисловості. В таких умовах фермерським господарствам, іншим дрібним виробникам, включаючи селянські господарства, з кожним роком все важче конкурувати з великими гравцями на ринку. Це об'єктивно веде до їх банкрутування, що й підтверджує статистика.

У розвинених країнах ринкової економіки, на відміну від сучасних тенденцій в Україні, процеси інтегрування в агропромисловій діяльності здійснюється шляхом створення заготівельних, збутових, переробних та інших підприємств агропромислового сервісу, зазвичай у формі обслуговуючих кооперативів [17].

Секрет чи принципова різниця полягає в тому, що «холдингізація» агропромислової діяльності на відміну від кооперації передбачає централізацію ресурсного забезпечення, використання власних механізмів заготівлі та збуту продукції, надання ряду інших послуг, централізоване розпорядження фінансовими ресурсами та іншими механізмами господарського управління величезної кількості суб'єктів агропромислової діяльності в руках «материнських» акціонерних холдингових компаній, де головне - прибуток за будь-яку ціну та інші бізнесові інтереси обмеженої кількості акціонерів.

Створення і функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, як неприбуткових організацій, навпаки, здійснюється під повним управлінським контролем та розподілом доходів обслуговуючих кооперативів між усіма учасниками кооперації - фермерами, дрібними сільгосп підприємствами, селянськими господарствами та іншими членами [17]. За такої системи взаємовідносин практично повністю виключається економічна дискримінація між суб'єктами господарювання.

Підтвердженням шкідливості таких узгодженостей та інших недоліків державної аграрної політики України на сучасному етапі розвитку аграрного сектору економіки

та сільських територій є прояв таких основних тенденцій.

1. Протягом 2000-2010 рр., на етапі активного ринкового реформування державна фінансова підтримка спрямовувалася практично для всіх фермерських господарств й інших дрібних виробників, розвиток сільськогосподарської кооперації, аграрних бірж та іншої ринкової інфраструктури, що забезпечило середньорічні темпи зростання виробництва продукції сільського господарства на рівні 5,8 %, тоді як протягом 2011-2018 рр., у період активної «холдингізації» агропромисло-

вої діяльності та поширення інших монопольних проявів середньорічні темпи виробництва зменшилися до 2,6 %, або у 2,2 раза (рис. 1).

2. За ці періоди середньорічні темпи зростання обсягів експорту продукції сільського господарства та продовольчих товарів відповідно становили 71,1 і 20,9 %, або знизилися в 3,4 раза (рис. 2). Крім того, за даними Державної служби статистики України, в структурі експорту питома вага готових продовольчих товарів із високою доданою вартістю знизилася від 25,9 % до 16,2 %, або в 1,6 раза.

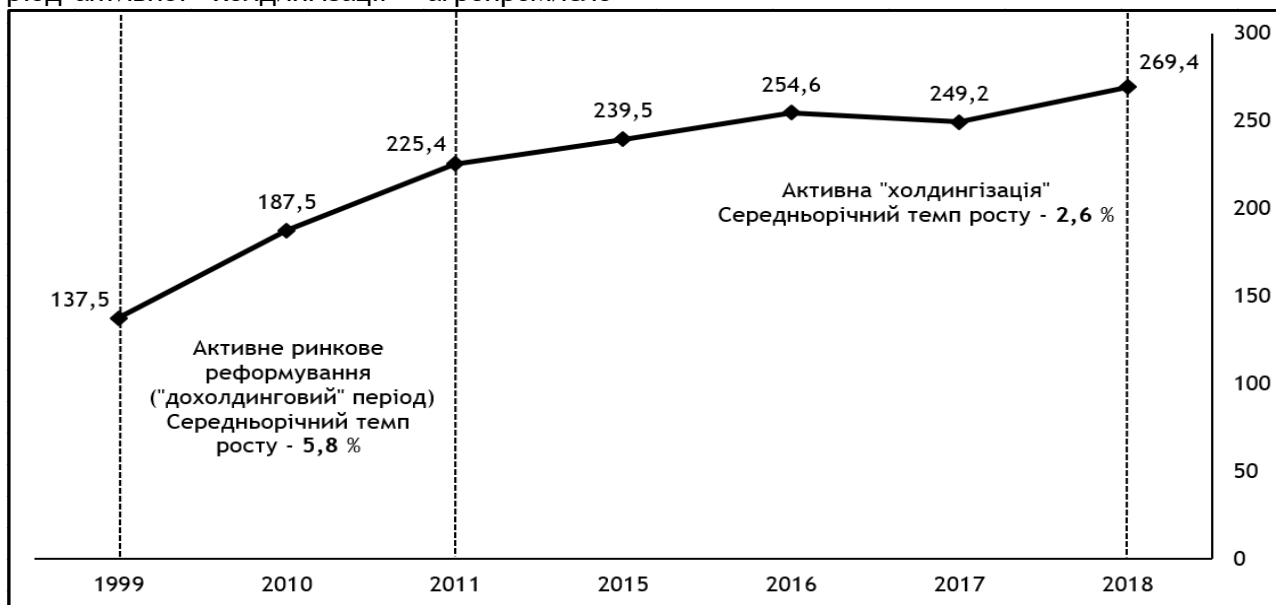

Рис. 1. Динаміка виробництва продукції сільського господарства всіма категоріями господарств України (у постійних цінах 2010 р.) за 1999-2019 рр., млрд грн

Джерело: Сформовано авторами із використанням даних Державної служби статистики України.

Рис. 2. Динаміка обсягів експорту сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів за 2000-2018 рр., млрд дол. США

Джерело: Сформовано авторами із використанням даних Державної служби статистики України.

3. За останні роки знизилась увага державних органів управління до вирішення проблем внутрішнього продовольчого ринку [6]. Відстежується переорієнтація великих аграрних корпорацій на експортно-орієнтовану діяльність, що поряд із скороченням економічної активності дрібних ви-

робників протягом 2014-2018 рр. призвела до зниження калорійності середньодобового споживання населенням України продуктів харчування від 2939 до 2706 Ккал, або на 7,9 %. По 10 продуктових групах річне зменшення споживання на 2-12 % (табл. 2).

2. Динаміка споживання основних продуктів і калорійності харчування населення України за 2014-2018 рр.

Вид продуктових груп харчування	Одиниця виміру	Рік					2018 р. до 2014 р., %
		2014	2015	2016	2017	2018	
М'ясо і м'ясопродукти	кг/ос. у рік	54,1	50,9	51,4	51,7	52,8	97,6
Молоко і молокопродукти	»	222,8	222,8	209,5	200,0	197,7	88,7
Яйця	штук	310	280	267	273	275	88,7
Хлібні продукти	кг/ос. у рік	108,5	103,2	101,0	100,8	99,5	91,7
Картопля	»	141,0	137,5	139,8	143,4	139,4	98,9
Овочі і баштанні	»	163,2	160,8	163,7	159,7	163,9	100,4
Плоди, ягоди і виноград	»	52,3	50,9	49,7	52,8	57,8	110,5
Риба і рибні продукти	»	11,1	8,6	9,6	10,8	11,8	106,3
Цукор	»	36,3	35,7	33,3	30,4	29,8	82,1
Олія	»	13,1	12,3	11,7	11,7	11,9	90,8
Загальна калорійність харчування	Ккал./ос. за добу	2939	2799	2742	2707	2706	92,1

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України.

4. Зростання податкового навантаження у зв'язку зі зміною податкової політики, суттєве зменшення державної фінансової підтримки сільгосппідприємств та інші чинники призвели до зменшення їх прибутковості від 101,9 млрд грн у 2015 р. до 66,9 млрд грн у 2018 р., або в 1,5 раза, рівень рентабельності їх господарської діяльності в цілому відповідно зменшився від 30,4 до 13,5%, або в

2,3 раза. Це, безумовно, негативно впливатиме на процеси відтворення виробництва у наступні роки за рахунок власних можливостей (табл. 3). Варто зазначити, що така тенденція спостерігалася при девальвації національної валюти понад 2 рази, що ще більше погіршує оцінки економічної стійкості сільгосппідприємств.

3. Динаміка рівня прибутковості та рентабельності господарської діяльності сільгосппідприємств України і обсягів сплати податків за 2015-2018 рр.

Показник	Одиниця виміру	Рік				2018 р. до 2015 р., +, -
		2015	2016	2017	2018	
Отримано сукупно прибутку від усієї господарської діяльності с.-г. підприємств	млрд грн	101,9	89,8	68,3	66,9	-35,0
Рівень рентабельності	%	30,4	25,6	16,5	13,5	-16,9
Обсяги сплачених податків	млрд грн	12,1	27,9	43,5	44,6	32,5

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України та Державної фіскальної служби України.

5. Незбалансованість державної аграрної політики, відсутність уваги до розвитку окремих важливих підгалузей агропромислового виробництва призвели до значних диспропорцій між галузями тваринництва і землеробства, втрати природної родючості ґрунтів, взагалі порушення класичної системи ведення сільського господарства в країні. За даними Державної служби статистики України, у 2018 р. із 40 тис. сільгосппідприємств тільки 6,5 % виробляли продукцію тваринни-

цтва, погіршується структура посівів, продовжується нехтування сівозмiнами, питома вага кормових культур скоротилася до 6,4 %, тоді як світові та європейські показники наближаються до 50%. Щільність поголів'я на 100 га сільськогосподарських угідь у 2018-му порівняно з 1999 р. зменшилося: поголів'я худоби від 29 до 8,04 голів, корів від 14,5 до 4,63 голів, свиней від 31,11 до 14,53 голів.

Натомість безсистемно розширюються посівні площі інтенсивних експортоорієнтованих сільськогосподарських культур, зокрема, кукурудзи, сої, ріпаку, соняшнику, пшениці та деяких інших, що без внесення різних видів органічних добрив, застосування ощадних технологій веде до суттєвої втрати природної родючості ґрунтів. Такі та інші тенденції взагалі вказують на формування нераціо-

нальної системи ведення сільського господарства, що негативно проявиться вже у найближчому майбутньому [16].

6. Основним виробником продукції сільського господарства для потреб внутрішнього ринку і на теперішньому етапі залишаються селянські господарства, незважаючи на відсутність державної підтримки, нерозвинену заготівельну і збутову кооперацію (табл. 4).

4. Динаміка зростання обсягів виробництва експортоорієнтованих видів сільськогосподарської продукції та основних видів продукції для забезпечення потреб внутрішнього продовольчого ринку

Вид продукції	Рік, виробництво, млн т			Ріст, разів (2017 р. до 1999 р.)	Питома вага у загальних обсягах виробництва у 2017 р., %		
	1999	2009	2017		с.-г. під-ва	господарства населення	експорт*
Основні експортоорієнтовані види продукції							
Пшениця	13,6	20,9	26,2	1,9	79,4	20,6	66,0
Кукурудза	1,7	10,5	24,7	14,5	82,6	17,4	78,5
Соняшник	2,9	6,4	12,2	4,2	86,6	13,4	0,6
Соняшникова олія	х	х	5,3	х	х	х	109,4
Соя	0,05	1	3,9	78,0	93,5	6,5	74,4
Соева олія (тис. т)	х	х	168	х	х	х	99,1
Ріпак	0,15	1,9	2,2	14,7	98,5	1,5	97,4
Ріпакова олія (тис. т)	х	х	64,2	х	х	х	93,2
Основні види продукції, орієнтовані на забезпечення потреб внутрішнього продовольчого ринку							
Картопля	12,7	19,7	22,2	1,7	1,9	98,1	0,1
Овочі	5,3	8,3	9,3	1,8	14,5	85,5	9,1
Плоди і ягоди	0,8	1,6	2,0	2,5	16,3	83,7	6,8
Молоко	13,4	11,6	10,3	0,8	26,9	73,1	1,3
М'ясо	1,7	1,9	2,3	1,4	64,0	36,0	14,3
Яйця, млрд шт.	8,7	15,9	15,5	1,8	53,9	46,1	0,6
Мед, т	55,5	74,1	66,2	1,2	1,3	98,7	102,4

*Експорт соняшникової, соєвої, ріпакової олій та меду враховує експорт перехідних залишків продукції за 2016 р. (статистика відслідковує тільки річні обсяги, а не маркетингові періоди). Але такі дані статистики дають можливість теж визначити відповідні тенденції.

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України.

Крім того, наведені дані вказують на відсутність уваги держави до забезпечення організованої участі селянських господарств у торговельних відносинах, особливо стосовно їх участі в експорті продукції, що значно розширило б ємність ринку та затребуваність продукції, виробленої дрібними виробниками.

Варто зауважити, що поряд із продовольчим забезпеченням навіть за складних соціально-економічних умов селянські господарства залишалися протягом останніх років сталою сферою самозайнятості та життєзабезпечення сільського населення (табл. 5).

5. Зайнятість сільського населення на кінець року, тис. осіб

Показник	Рік			2018 р. до 1999 р., %
	1999	2009	2018	
Усього сільського населення	16124,0	14513,4	13084,6	81,1
Частка сільського населення, %	32,3	32,2	31,0	Х
Усього зайнято сільського населення в сільському і лісовому господарствах (з урахуванням самозайнятих у селянських господарствах) у тому числі середньорічна кількість найманих працівників (робочі місця)	4926,8	3152,2	2937,6	59,6
	2615,0	699,0	476,2	18,2

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України.

7. Діяльність дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств, які з кожним роком все більше підпадають під безпосередній корпоративний вплив акціонерних холдингових компаній та інших монополістів теж вимушено переспеціалізують свою діяльність на виробництво експортоорієнтованих видів продукції. Проте, як уже зазначалося, експорт здійснюється, як правило, у вигляді сировини з невисокою доданою вартістю, що не відповідає загальнодержавним інтересам.

При таких тенденціях держава, національна економіка втрачає двічі: через вирощування високоінтенсивних експортних культур, які найбільше збіднюють українські землі, та втратою значної частини доданої вартості, яка повинна використовуватися для збагачення всього суспільства.

Заслугує на увагу поглиблення наукових досліджень деяких інших макроекономічних тенденцій. Україна за роки незалежності практично втратила галузі з виробництва базових ресурсів для потреб сільського господарства - тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, самозабезпечення нафтопродуктами, газом і вугіллям та інших ресурсів. У результаті сьогодні аграрний сектор України переважно використовує такі продукти економік інших країн, серед яких Китай, Німеччина, Росія, Франція, США, Скандинавські та інші країни, де й осідають величезні обсяги доданої вартості.

Такі ж негативні тенденції відстежуються і в інших суміжних галузях національної економіки, які переважно використовують імпортовану техніку, обладнання, а останніми роками й сировину. Зокрема це текстильна, взуттєва та інші галузі промисловості, де Україна раніше не тільки самозабезпечувалася вітчизняною сировиною, а ще й була її важливим експортером.

Суттєве згортання використання власних природних запасів виробничих ресурсів, блокування розвитку біоенергетики та інших видів відновлюваної енергії призвело до компенсації штучно створеного дефіциту за рахунок імпорту, який залишається в основному монополізованим вітчизняними і транснаціональними компаніями або пов'язаними посередниками. Такі тенденції з маніпулюванням експортно-імпортних цін, валютним курсом та нестабільності торговельної політики стали основною причиною формування високозатратної національної, в тому числі й

аграрної економіки, отримуючи за найвищими цінами імпортовані нафтопродукти, газ, вугілля, добрива, засоби захисту рослин і тварин, техніку та інші товари як ресурсне забезпечення агропромислового виробництва.

Подібні ситуації - прямий наслідок відсутності ефективної протекціоністської державної регуляторної політики у сфері експортно-імпоротної діяльності навіть у високорозвинених країнах світу. За яскравий приклад слугує конфліктність торговельних відносин США і Китаю [21].

При цьому необхідно врахувати природу господарських відносин, взагалі побудову економіки будь-якої країни, де, з одного боку, витрати виробників продукції і наданих послуг, з іншого виступають доходами інших виробників, постачальників ресурсів, експортерів та робочої сили.

Не випадково сьогодні з найрозвиненішими економіками стали держави, де з одного й іншого боків економічних відносин максимально виступають національні виробники, спільно формуючи додану вартість в інтересах суспільства.

Мабуть, висновок очевидний - якщо держава не буде прискорено змінювати свою соціально-економічну політику, зокрема в аграрному секторі для розв'язання зазначених та інших суперечностей, це й далі призводитиме до появи постійних різного характеру кризових явищ, які блокуватимуть поступальний розвиток національної економіки.

Не вдаючись до деталізації заходів для вирішення існуючих проблем, держава повинна модернізувати інституціональну систему з метою створення сприятливих умов для розвитку аграрного сектору економіки та сільських територій з урахуванням засад, визначених Указом Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р., який практично повністю кореспондується з аналогічною Резолюцією ООН.

Більшість цілей сталого розвитку України на період до 2030 р., визначених у згаданому нормативному акті, знаходиться в площині функціонування аграрної сфери. Як найважливіші з них слід вказати: досягнення продовольчої безпеки, сприяння сталому розвитку сільського господарства, подолання голоду й бідності, захист та відновлення екосистем, припинення деградації земель і втрати біорізноманіття, боротьба з негативними наслідками від змін клімату, управлін-

ня водними ресурсами, екологічної стійкості, досягнення повної продуктивної зайнятості та зростання якості життя населення, створення стійкої інфраструктури, сприяння інноваціям, побудова ефективних підзвітних інституцій на всіх рівнях та ін.

Указом визначено, що зазначені цілі повинні бути орієнтирами всім органам державного управління при розробленні проєктів державних програм та нормативно-правових актів для збалансованого економічного, соціального й екологічного вимірів сталого розвитку України [7].

Розмірковуючи про побудову ефективної національної економічної системи, слід особливо виокремити ресурсну самодостатність України, яка повинна працювати на збагачення всього суспільства [22]. У державі для цього наявно достатньо механізмів, зокрема для капіталізації природних ресурсів, щоб спрямувати в правильне русло функціонування вітчизняної економіки [9]. Найголовніше, що Україна все ще має потужні трудові й інтелектуальні ресурси, які, на жаль, з кожним роком продовжують дедалі більше працювати на чужі економіки.

Із власної історії, історичного досвіду розвинених країн стає зрозуміло, що за наявних матеріальних і трудових ресурсів держава повинна і спроможна розв'язати існуючі проблеми. Це особливо стосується України, яка для цього має всі передумови.

Завдання держави якраз і полягає в інституціональному об'єднанні всіх наявних можливостей розвитку національної економіки. Головне - дотримувати правил справедливого розподілу суспільного доходу, забезпечити вільну конкуренцію, будувати соціально спрямовану економіку та інші засади, які визначені Конституцією України.

Як показує історичний досвід розвинених країн, монополізація економіки об'єктивно продукує намагання формувати кланово-олігархічну систему державного управління, що неминуче призводить до різних протистоянь і конфліктів.

Історично підтверджується, що порушення установлених правил функціонування ринкових відносин руйнує навіть суперпотужні економіки. Яскравим прикладом є США з кризою та аналогічними проблемами в 30-х роках минулого століття. Але країна тоді виявила політичну волю щодо прийняття так званого антитрестівського (антикорпоративного) законодавства, що дозволило

в короткі терміни успішно подолати кризові явища та вже майже 100 років бути лідером суспільно-економічного розвитку у світі.

Тому, допоки продовжуватимуться тенденції монополізації ринків, все більшого розшарування суспільства на супербагатих і бідних, викривлення ринкових економічних відносин в Україні, доти й кризових явищ у суспільно-економічному житті держави неможливо буде уникнути. В таких умовах держава продовжуватиме «знизу» очолювати всі основні антиринкові рейтинги соціально-економічного й екологічного розвитку, залишатися найбільш бідною в Європі.

Серед інших завдань у державі на особливу увагу заслуговують вирішення проблем українського села, зокрема функціонування селянських господарств, що являють собою основу соціально-економічного життя сільського соціуму [3]. Згадана сфера сільсько-господарської діяльності нерозривно знаходиться в єдиному економічному, соціальному, екологічному, правовому, культурному та іншому середовищі держави Україна, що вимагає у загальному контексті комплексного вирішення проблем.

Від ефективного, організованого функціонування селянських господарств, за великим рахунком, залежить формування середнього класу, доля українського села та розвитку сільських територій [15].

Автори цієї статті не противники великотоварного агропромислового виробництва. Проте держава повинна визначити таку аграрну політику, яка б забезпечувала раціональне поєднання інтересів як великих, так і дрібних та середніх виробників, утвердити такі регулятивні механізми, які відповідають базовим принципам ринкової економіки, серед яких визначальним виступає досконала конкуренція, справедливий розподіл національних благ тощо.

Селянські господарства України - це унікальне явище, яке немає аналогів у світовій практиці (можливо, за винятком Японії і Китаю та деяких інших країн), які залишаються важливою складовою продовольчої безпеки держави, найбільш кризостійкі й одночасно найменше підтримуються державою [23].

З цієї позиції об'єктивно зробити висновок, що держава повинна утверджувати свою політику, враховуючи основні особливості функціонування селянських господарств, які:

- становлять традиційну та основну форму сільськогосподарської діяльності більшості сільських жителів, із часткою понад 30% населення України;

- суттєво доповнюють суспільне виробництво продуктів харчування як на принципах самозабезпечення, так і реалізації надлишків на внутрішньому продовольчому ринку;

- мають виключно трудовий характер своєї діяльності, включаючи членів сімей;

- виступають додатковим, а останнім часом все більше основним джерелом доходів та основою виживання сільських жителів;

- виступають осередком культури і національних традицій, виховують ощадливе ставлення сільських дітей і молоді до землі, до навколишнього середовища, слугують базою для формування професійних якостей до землеробської праці;

- поєднують в одній особі власника і виробника, що забезпечує їх відносну економічну стійкість, самостійно виконують багато соціальних і суспільних функцій;

- одночасно їх діяльність характеризується роздрібненістю, найменш соціально захищена, позбавлена фінансових і організаційних можливостей для самоорганізації, практично не охоплена державною підтримкою, відсутністю умов для мікрокредитування та страхування ризиків, втратою довіри й здатністю до партнерства і кооперування, позбавлена організованими дорадчими та іншими послугами, ресурсним забезпеченням та збутом виробленої сільськогосподарської продукції тощо.

Вагомість селянських господарств у продовольчому забезпеченні держави, вико-

нання ними значних соціальних, культурних, екологічних й інших функцій сільського розвитку об'єктивно потребують від держави створення сприятливих умов для їх функціонування та розвитку.

Висновки. Відповіді на поставлені у проведеному дослідженні запитання повинні забезпечуватися у дотриманні вимог Конституції України, розбудові соціально спрямованої економіки, створенні рівних умов для всіх учасників економічних відносин, поваги до праці селянина-господаря, запровадження ефективних механізмів розвитку сільських територій тощо.

Деградація сільського населення, погіршення соціально-демографічних процесів, трудова міграція, занедбаність соціальної інфраструктури села та інші найхарактерніші негативні процеси, які сьогодні все більше стають соціально-економічним викликом для суспільства, ще можна зупинити шляхом удосконалення державної політики, розбудови ефективної системи земельних відносин, створення сприятливих умов для самоорганізації селянства, розвитку обслуговуючої сільськогосподарської кооперації, удосконаленні інших механізмів та інструментів державного управління.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що тільки системні й комплексні заходи держави, органів місцевого самоврядування разом з аграрним підприємництвом спроможні забезпечити підвищення рівня життя сільського населення, активізувати відродження сільських територій, охорони і бережливого використання земельних та інших природних ресурсів.

Список бібліографічних посилань

1. Андрійчук В. Г. Агрпромишлові формування нового типу агропромислового виробництва в контексті розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. № 1. С. 3-16.
2. Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С. 3-9.
3. Бородіна О. М. Убезпечення сільського розвитку життя: європейська політика, орієнтири для України. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 20-33.
4. Гадзало Я. М., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2017. № 1. С. 5-14.
5. Гайдучський П. І. Незабуті реформи в Україні 1991-2017. Благодійна організація «Інститут стратегічних оцінок». Київ : ДКС-центр, 2017. 849 с.
6. Гайдучський П. І. Правда про ринок землі. Київ : ДКС-центр, 2020. 57 с.
7. Гладій М. В., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: сучасні проблеми і шляхи вирішення. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 6-20.

References

1. Andriichuk, V.H. (2013). Ahropromyslovi formuvannia novoho typu ahropromyslovoho vyrobnytstva v konteksti rozvytku vitchyznianoho silskoho hospodarstva [New types of agroindustrial formations within the framework of the national agrarian development strategy]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 3-16 [In Ukrainian].
2. Andriichuk, V.H. (2009). Nadkontsentratsiia ahropromyslovoho vyrobnytstva i zemelnykh resursiv ta yii naslidky [Overconcentration of agro-industrial production and land resources and its consequences]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 3-9 [In Ukrainian].
3. Borodina, O.M. (2020). Ubezpechennia silskoho rozvytku zhyttia: yevropeiska polityka, oriientyry dlia Ukrainy [Rural proofing: the European policy and guidelines for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 20-33 [In Ukrainian].
4. Hadzalo, Ya.M., Luzan, Yu.Ya. (2017). Zemelna reforma: problemy i perspektyvy rozvytku ahrarnoi ekonomiky [Land reform: problems and prospects of development of agrarian economy]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 5-14. [In Ukrainian].

8. Жук В. М. Обіг земель сільськогосподарського призначення за селозберігаючою моделлю аграрного устрою України: наук. доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 127 с.
9. Жук В. М., Бездушна Н. С., Попко Є. Ю. Капіталізація національного багатства України: вартість земель сільськогосподарського призначення : наук. доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 47 с.
10. Кропивко М. М. Економіка розвитку селянських господарств України : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016, 328 с.
11. Кропивко М. Ф. Аграрні перетворення в Україні на рубежі ХХ-ХХІ ст. *Економіка АПК*. 2015. № 11. С. 125-128.
12. Лупенко Ю. О., Ходаківська О. В. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення : наук. доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 40 с.
13. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Теоретико-методологічне і нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектору України до ринкових умов господарювання, науковий супровід та ефективність запровадження. *Економіка АПК*. 2015. № 7. С. 5-24.
14. Модернізація державної політики розвитку аграрної сфери України: виклики, шляхи вирішення : монографія / Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Київ : Аграрна наука, 2020. 330 с.
15. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні : наук. доп. / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О. М. Бородіної, чл.-кор. НААН, д-ра екон. наук І. В. Прокопи, д-ра екон. наук О. Л. Попової ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 70 с.
16. Розвиток аграрної сфери економіки в умовах децентралізації управління в Україні / Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Київ : Аграрна наука, 2018. 327 с.
17. Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки / Малік М. Й., Шпикуняк О. Г., Мамчур В. А. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с.
18. Саблук П. Т. Агroeкономічні трансформації в Україні: напрями та перспективи розвитку : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 378 с.
19. Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Аграрна політика та чинники її реалізації. *Економіка АПК*. 2019. № 10. С. 6-17.
20. Федоров М. М. Земельна реформа і розвиток ринку земельних відносин. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 55-60.
21. Фокс Джефф. Торговельна політика США - час почати спочатку. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 16-30. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_4.
22. Хвесик М. А., Бистров І. К., Клиновий Д. В. Природні ресурси у фінансово-економічному забезпеченні розвитку об'єднаних територіальних громад. Київ : ДУ «ІЕПР» НААН, 2018. 34 с.
23. Ходаківська О. В., Мозильний О. М. Селянське питання. Від обштинного землеволодіння до економічних агрохолдингів. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 184 с.
24. Шпикуняк О. Г. Інституції аграрного ринку : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2009. 470 с.
25. Шпичак О. М., Боднар О. В. Проблеми власності та формування ринку землі сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2012. №12. С. 3-9.
26. Шпичак О. М. Рівень цін земель сільськогосподарського призначення - запорука ефективного функціонування їх ринку. *Економіка АПК*. 2013. № 3. С. 38-43.
5. Haidutskyi, P.I. (2017). Nezabuti reformy v Ukraini 1991-2017 [Unforgettable reforms in Ukraine 1991-2017]. Blahodiina orhanizatsiia «Instytut stratehichnykh otsinok». Kyiv: DKS-tsentr [In Ukrainian].
6. Haidutskyi, P.I. (2020). Pravda pro rynek zemli [The truth about the land market]. Kyiv: DKS-tsentr [In Ukrainian].
7. Hladii, M.V., Luzan, Yu.Ya. (2020). Zemelna reforma: suchasni problemy i shliakhy vyrishennia [Land reform: current problems and solutions]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 6-20 [In Ukrainian].
8. Zhuk, V.M. (2017). Obih zemel silskohospodarskoho pryznachennia za selozberihaiuchoiu modelliu aharnoho ustroiu Ukrainy: naukova dopovid [Circulation of agricultural lands according to the village-preserving model of the agrarian system of Ukraine: scientific report]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
9. Zhuk, V.M., Bezдушna, N.S., Popko, Ye.Yu. (2019). Kapitalizatsiia natsionalnoho bahatstva Ukrainy: vartist zemel silskohospodarskoho pryznachennia: nauk. dop. [Capitalization of national wealth of Ukraine: the value of agricultural land: a scientific report]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
10. Kropyvko, M.M. (2016). Ekonomika rozvytku selianskykh gospodarstv Ukrainy: monohrafiia [Economics of peasant farms development of Ukraine: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
11. Kropyvko, M.F. (2015). Aharni peretvorennia v Ukraini na rubezhi XX-XXI st. [Agrarian transformations in Ukraine on the frontier of XX-XXI centuries]. *Ekonomika APK*, 11, pp. 125-128 [In Ukrainian].
12. Lupenko, Yu.O., Khodakivska, O.V. (2016). Naukovi zasady zaprovadzhennia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: nauk. dop. [Scientific principles of introduction of market circulation of agricultural lands: scientific report]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
13. Mesel-Veseliak, V.Ya., Fedorov, M.M. (2015). Teoretyko-metodolohichne i normatyvno-pravove zabezpechennia transformatsii aharnoho sektoru Ukrainy do rynkovykh umov hospodariuvannia, naukovyi suprovid ta efektyvnist zaprovadzhennia [Theoretical, methodological and legal regulatory provisions for the adjustment of agrarian sector of economy of Ukraine to market economy: scientific research and the efficiency of implementation]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 5-24 [In Ukrainian].
14. Hadzalo, Ya.M., Hladii, M.V., Sabluk, P.T., Luzan, Yu.Ya. (2020). Modernizatsiia derzhavnoi polityky rozvytku aharnoi sfery Ukrainy: vyklyky, shliakhy vyrishennia: monohrafiia [Modernization of the state policy of agrarian sphere development Ukraine: challenges, solutions: monograph]. Kyiv: Aharna nauka [In Ukrainian].
15. Borodina, O.M., Prokopa, I.V., Popova, O.L., et al. (2015). Polityka silskoho rozvytku na bazi hromad v Ukraini: nauk. dop. [Community-based rural development policy in Ukraine: a scientific report]. Kyiv: DU «In-t ekon. ta prognosuv. NAN Ukrainy» [In Ukrainian].
16. Hadzalo, Ya.M., Hladii, M.V., Sabluk, P.T., Luzan, Yu.Ya. (2018). Rozvytok aharnoi sfery ekonomiky v umovakh detsentralizatsii upravlinnia v Ukraini [Development of the agrarian sphere of the economy under conditions of management decentralization in Ukraine]. Kyiv: Aharna nauka [In Ukrainian].
17. Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., Mamchur, V.A., et al. (2019). Rozvytok silskohospodarskoi kooperatsii ta intehtatsiini protsesy v aharnomu sektori ekonomiky [Development of agricultural cooperation and integration processes in the agricultural sector of the economy]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
18. Sabluk, P.T. (2016). Ahroeonomichni transformatsii v Ukraini: napriamy ta perspektyvy rozvytku: monohrafiia [Agroeconomic transformations in Ukraine: directions and prospects of development: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
19. Sabluk, P.T., Luzan, Yu.Ya. (2019). Aharna polityka ta chynnyky yii realizatsii [Agrarian policy and factors for its implementation]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 6-17 [In Ukrainian].
20. Fedorov, M.M. (2011). Zemelna reforma i rozvytok rynku zemelnykh vidnosyn [Land reform and development of the land relations market]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 55-60 [In Ukrainian].

21. Foks, Dzheff (2017). Torhovelna polityka SShA - chas pochaty spochatku [US trade policy is time to start over]. *Ekonomika Ukrainy*, 5-6, pp. 16-30 Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_4 [In Ukrainian].

22. Khvesyk, M.A., Bystrov, I.K., Klynovyi, D.V. (2018). Pryrodni resursy u finansovo-ekonomichnomu zabezpechenni rozvytku ob'iednanykh terytorialnykh hromad [Natural resources in financial and economic support of the development of united territorial communities]. Kyiv: DU «IEPR» NAAN [In Ukrainian].

23. Khodakivska, O.V., Mohylnyi, O.M. (2020). Selianske pytannia. Vid obshchynnoho zemlevolodinnia do ekonomichnykh ahrokhodyniv [The peasant question. From communal land ownership to economic agrohholdings]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].

24. Shpykuliak, O.H. (2009). Instytutsii ahrarnoho rynku: monohrafiia [Agrarian market institutions: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].

25. Shpychak, O.M., Bodnar, O.V. (2012). Problemy vlasnosti ta formuvannia rynku zemli silskohospodarskoho pryznachennia [Problems of ownership and formation of the agricultural land market]. *Ekonomika APK*, pp. 3-9. [In Ukrainian].

26. Shpychak, O.M. (2013). Riven tsin zemel silskohospodarskoho pryznachennia - zaporuka efektyvnoho funktsionuvannia yikh rynku [The price level of agricultural land is the key to the effective functioning of their market]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 38-43 [In Ukrainian].

Hladii M.V., Luzan Yu.Ya. Agricultural transformations and peasant farms in the food security system of Ukraine

The purpose of the article is to identify the main stages and determine the market transformations effectiveness of the agricultural sector of the economy during the years of Ukraine's independence, substantiate the need to improve state regulation of the agricultural market, in particular, to create equal competitive conditions for the development of all types of business entities, determine the role and place of peasant farms in the food security system of Ukraine.

Research methods. General and special methods of scientific cognition are used: logical - to determine socio-economic trends; economic-mathematical, statistical and comparative - for analytical calculations; a systematic approach to substantiate proposals for improving the situational change regulation in the agricultural economy; monographic - for the processing professional publications on a specified topic.

Research results. The processes and effectiveness of market transformations in the agricultural sector of the Ukrainian economy are summarized, positive and negative trends are identified, the importance of the peasant farms functioning in the system of agro-industrial activity, their role, and place in the food supply and rural development are proved. The ways of creating equal competitive conditions for the effective development of all business forms, the need to change the emphasis of applying market mechanisms for regulating situational changes during current development of the Ukrainian agrarian sphere are justified

Scientific novelty. The improvement of the state agrarian policy was further developed. It was identified the need to increase government attention to supporting the development of small producers, in particular peasant farms, preserving the natural resource of agricultural land, solving socio-economic problems in rural areas, and adjusting structural policies in the system of agro-industrial activity.

Practical significance. The results of the study can be taken into account in the preparation of individual draft laws, in-depth research, in the educational process, in the practice of public administration, self-government and agricultural market participants. Tabl.: 5. Figs.: 2. Refs.: 26.

Keywords: agricultural sector; peasant farms; agricultural market; market transformations; land use; food security.

Hladii Mykhailo Vasylovych - doctor of economic sciences, academician of NAAS, first vice-president of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, M. Omelianovycha-Pavlenka St., Kyiv)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Luzan Yurii Yakovych - doctor of economic sciences, associate professor (docent), corresponding member of NAAS, counsellor to the Presidium of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, counsellor to the Directorate of the Food Resources Institute (9, M. Omelianovycha-Pavlenka St., Kyiv)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Гладий М.В., Лузан Ю.Я. Аграрные трансформации и крестьянские хозяйства в системе продовольственной безопасности Украины

Цель статьи - выделить основные этапы и определить результативность рыночных трансформаций аграрного сектора экономики за годы независимости Украины, обосновать необходимость совершенствования государственного регулирования аграрного рынка, в частности по созданию равных конкурентных предпосылок для развития всех типов субъектов хозяйствования, определить роль и место крестьянских хозяйств в системе продовольственной безопасности Украины.

Методика исследования. Используются общенаучные и специальные методы научного познания: логический - для определения социально-экономических тенденций; экономико-математический, статистический и сравнительный - для аналитических расчетов; системного подхода - с целью обоснования предложений по совершенствованию регулирования ситуативных изменений в аграрной экономике; монографический - для обработки профессиональных публикаций по указанной тематике.

Результаты исследования. Обобщены процессы и результативность рыночных трансформаций аграрного сектора экономики Украины, определены положительные и отрицательные тенденции, доказана важность функционирования крестьянских хозяйств в системе агропромышленной деятельности, их роль и место в продовольственном обеспечении населения и развития сельских территорий. Обоснованы пути создания равных конкурентных условий для эффективного

розвиття суб'єктів всіх форм господарювання, необхідність змінення акцентів застосування ринкових механізмів регулювання ситуативних змін на сучасному етапі розвитку аграрної сфери України.

Елементи наукової новизни. Отримали подальше розвиток шляхи удосконалення державної аграрної політики, визначено необхідність збільшення уваги держави до підтримки розвитку малих виробників, в частині селянських господарств, збереження природного ресурсу земель сільськогосподарського призначення, рішення соціально-економічних проблем села, корекції структурної політики в системі агропромислової діяльності.

Практична значимість. Результати дослідження можуть бути враховані при підготовці окремих проектів законодавчих актів, углубленні наукових досліджень, в навчальному процесі, в практичній діяльності органів державного управління, самоуправління та учасників аграрного ринку. Табл.: 5. Илл.: 2. Библиогр.: 26.

Ключові слова: аграрний сектор; селянські господарства; аграрний ринок; ринкові трансформації; землеробство; продовольствена безпека.

Гладий Михайл Васильевич – доктор економічних наук, академик НААН, перший заступник Голови Національної академії аграрних наук України (г. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Лузан Юрій Яковлевич – доктор економічних наук, доцент, член-кореспондент НААН, радник Президіума Національної академії аграрних наук України, радник дирекції Інституту продовольствених ресурсів НААН (г. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Стаття надійшла до редакції 20.05.2020 р.

Фахове рецензування: 23.05.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Гладий М. В., Лузан Ю. Я. Аграрні трансформації та селянські господарства в системі продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 6 – 21. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005006>

Hladii, M. V. & Luzan, Yu. Ya. (2020). Agrarni transformatsii ta selianski hospodarstva v systemi prodo-volchoi bezpeky Ukrainy [Agricultural transformations and peasant farms in the food security system of Ukraine]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 6 – 21 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005006>

* * *

Новини АПК

COVID-19: Карантинні заходи суттєво не вплинули на зростання споживчих цін на продукти харчування - Юрій Лупенко

Споживчі ціни на продукти харчування в Україні у квітні 2020 року підвищилися порівняно з березнем на 2,2 %. І хоча цей показник перевищує рівень квітня останніх трьох років, який становив 1,2-1,5 %, він нижчий за відповідний показник 2014 - 2015 р. на 4,0-4,3 %. У березні зростання зазначених цін порівняно з лютим складало 0,4 %. Відносно невисокий рівень зростання цін свідчить, що в період дії карантинних заходів, запроваджених в нашій країні з 12 березня 2020 р., цілком можливого зростання споживчих цін на продукти харчування не відбулося, зазначив директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» академік НААН **Юрій Лупенко**, коментуючи нещодавно оприлюднені дані Державної служби статистики України щодо зміни споживчих цін на товари та послуги за січень-квітень 2020 року.

Зазвичай у період обмежень і невизначеності населення намагається збільшити запаси товарів першої необхідності, передусім продуктів харчування, що часто призводить до різкого зростання попиту на них, перебоїв у постачанні та підвищення цін на такі товари. Саме така ситуація спостерігалася нещодавно з важливим продуктом для кожного українця - гречаною крупою, нагадав науковець.

Разом із тим у березні-квітні 2020 р. ажіотажного попиту та суттєвого зростання роздрібних цін на продукти харчування не сталося, підкреслив **Юрій Лупенко**. Частково це можна пояснити зменшенням купівельної спроможності громадян внаслідок обмежень для підприємницької діяльності та пересування, вплив яких можна буде оцінити після оприлюднення відповідних даних. Однак продукти харчування ніколи не відносилися до витрат, на яких громадяни заощаджують, зауважив експерт.

Найбільше серед продуктів харчування у квітні зросли ціни на фрукти (+12,8 %), що можна пояснити сезонним фактором і тимчасовим закриттям оптово-роздрібних продовольчих ринків, а також на яйця (+9,4 %), які останнім часом постійно дешевшали: у березні - на 12,3 %, у лютому - на 17,6 %. Однак ці товари не належать до категорії тих, запас яких роблять на тривалий час, зазначив **Юрій Лупенко**.

Натомість ціни на продукти харчування, запас яких громадяни роблять у першу чергу, в квітні зросли меншою мірою. Макаронні вироби подорожчали на 1,9 %, м'ясо і м'ясопродукти - на 0,9 %, олія соняшникова - на 0,3 %, а на тваринне масло - залишились на тому ж рівні.

Виятком був лише цукор, ціни на який зросли на 2,9 % у березні і на 4,8 % у квітні. Однак тут очевидний вплив інших факторів.

Разом із тим зростання цін на продукти харчування у квітні стало найбільшим порівняно із червнем 2017 р., коли цей показник становив 3,4 %. Порівняно з квітнем 2019 р. споживчі ціни на продукти харчування збільшилися на 2,5 %, поінформував науковець.

Така динаміка вимагає від уряду продовження стримувальних заходів з тим, щоб утримати інфляцію в межах, врахованих у Державному бюджеті України на 2020 р., підсумував **Юрій Лупенко**.

Прес-служба ННЦ «Інститут аграрної економіки»